

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.009>

УДК 334.73:338.432

JEL: Q130

Молдаван Л.В., доктор економічних наук, професор,
Заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу форм та
методів господарювання в агропродовольчому комплексі
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5347-2699>
e-mail: lmoldavan@ukr.net

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ: РЕТРОСПЕКТИВА, СУЧАСНІСТЬ, МАЙБУТНЄ

Досліджено історичні аспекти розвитку кооперативів від первинних локальних форм до національних і наднаціональних кооперативних структур. Обґрунтовано відмінності між кооперативними і комерційними корпоративними вертикально інтегрованими організаційними формами у присвоєнні кінцевого економічного результату. Виокремлено і обґрунтовано основні чинники довголіття і живучості кооперативних форм організованої діяльності, до яких віднесено притаманні кооперативам принципи економічної демократії, транспарентності і солідарності; єдність інтересів членів кооперативу як його власників і користувачів кооперативних послуг; здатність кооперативів пристосовуватися до швидкозмінних зовнішніх умов; вплив кооперативів на стабілізацію цін і продовольчу доступність, що характеризує їх як економічну, так і соціально-гуманістичну сутність; нерозривний економічний і соціальний зв'язок з громадами. Доведена об'єктивна обумовленість державної підтримки розвитку кооперативного руху як чинника збереження фермерського типу господарювання, сприяння осілості сільського населення і облаштування сільських територій та зміцнення продовольчого суверенітету країни. Доведена відповідність кооперативних форм організації господарської діяльності принципам сталого розвитку, що забезпечує їм зазубуваність у майбутньому аграрного сектора. Узагальнена

© Молдаван Л.В., 2021

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2021. Вип. 54

зарубіжна практика формування сприятливого інституційно-правового середовища для розвитку кооперативів, їх фінансової підтримки на етапі становлення та кадрового й інформаційно-консультативного забезпечення. Обґрунтовано основні причини повільного відродження кооперативного руху у вітчизняному аграрному секторі, окреслено напрями і способи їх усунення, невідкладними серед яких визначено приведення вітчизняного кооперативного законодавства у відповідність із західноєвропейською правовою практикою та впровадження довгострокових програм державної підтримки розвитку кооперативного руху в аграрному секторі України.

Ключові слова: кооперативна ідея, первинний кооператив, форми кооперативних об'єднань, живучість кооперативів, соціально-гуманістична сутність, кооперативне законодавство, державна фінансова підтримка, кооперативи і сталий розвиток.

Moldavan L.

COOPERATIVE MOVEMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR: RETROSPECTIVE, MODERNITY, FUTURE

The article deals with historical aspects of the cooperative development from primary local forms to national and supranational cooperative structures. The author substantiates differences between cooperative and commercial corporate vertically integrated organizational forms in assigning the final economic result. The main factors of longevity and viability of cooperative forms are identified and substantiated, which include the principles of economic democracy, transparency, and solidarity in cooperatives; the unity of interests of cooperative members as its owners and cooperative services customers; the ability of cooperatives to adapt to rapidly changing external conditions; the impact of cooperatives on price stabilization and food affordability, which characterizes them as both economic and socio-humanistic essence; and solid economic and social connection with communities. The objective conditionality of the state support has been proved for the development of the cooperative movement as a factor in preserving the farming type of economy, promoting the rural population, the development of the rural areas, and strengthening the country's food sovereignty.

The author proves the conformity of cooperative forms of economic activity organization to the principles of sustainable development, which provides them with demand in the future of the agricultural sector. Generalized foreign practice of forming a favorable institutional and legal environment for the cooperative development, their financial support at the formation stage, staffing, and informational and advisory support. The main causes of the slow revival of the cooperative movement in the domestic agricultural sector are explained, and guidelines and ways of their elimination are outlined. Among them, the author identifies as urgent the aligning of domestic cooperative legislation with Western European legal practice and the introduction of long-term state support programs for the development of cooperative movement in Ukraine's agricultural sector.

Keywords: cooperative idea, primary cooperative, forms of cooperative associations, survivability of cooperatives, social-humanistic essence, cooperative legislation, state financial support, cooperatives and sustainable development.

Аналіз розвитку кооперації та її основної складової – сільськогосподарської кооперації засвідчує: кооперативні форми організації діяльності людей у більшості країн світу відіграють значну роль в соціально-економічному розвитку суспільств. На початок XXI ст. членством в кооперативах було охоплено більше 800 млн осіб. З кооперативами пов'язано 50% світового сільськогосподарського виробництва [1], мільйони робочих місць, підвищення доходності малих і середніх фермерських господарств – основних виробників сільськогосподарської продукції. Обороти 3000 фермерських кооперативів США у 2008 р. становив 191,1 млрд дол, а загальний обсяг їх активів – 57 млрд дол [2]. У Китаї, Японії, Індії, ряді інших азійських країн кредитною кооперацією охоплено 80% і більше селянства. Позначене не вичерпує географії поширення кооперації.

Водночас у наукових колах, середовищі управлінців та законодавців багатьох країн, в тому числі і України, ведуться дискусії щодо неактуальності розвитку кооперативних форм господарювання в умовах світових глобалізаційних процесів. Висуваються гіпотези про фінансову слабкість і нестабільність сучасних кооперативів та доводи, що в умовах ринкових відносин кооперативи є складовою частиною вільного ринкового підприємництва, а тому мають за мету, як і всі інші суб'єкти ринку, одержання як

найбільше прибутку. Піддаються сумніву деякі кооперативні принципи, в тому числі основний – «один член – один голос». Взаємін пропонується кількість голосів встановити в залежності від розміру пайового внеску.

Монополістичний капітал спрямовує свої зусилля на підриєв кооперації зсередини, лобіює прийняття законодавчих актів, зорієнтованих на розмивання сутності кооперативних форм господарювання, формування «нових видів кооперативів» (у дійсності – псевдокооперативів), що мають на меті одержання прибутків. Сьогодні ми спостерігаємо ці процеси і в Україні.

Мета статті – обґрунтувати на основі узагальнення праць зарубіжних і вітчизняних науковців та власних досліджень феномен живучості і довголіття кооперативів і їх місце у нинішній глобальній економіці та оцінити можливості їх функціонування в умовах сталого розвитку аграрного сектора.

Від ідеї до базової складової аграрної економіки

Від зародження кооперативної ідеї пройшло більше 300 років. Вперше ідея зафіксована у трактаті нідерландця Ван Покбоє під псевдонімом Пітера Корнеліуса, опублікованому у 1659 р. в Англії. У своїй роботі Корнеліус обґрунтував «спосіб... як зробити бідних ... щасливими шляхом об'єднання ...людей в ... саморегульовану общину», в якій не буде пригноблення, безробіття, експлуатації з боку тих, хто винайшов багато способів «жити працею інших» [3]. За оцінкою С.М. Булгакова, «цей проект є планом заснування *кооперативного товариства*» на основі особистої свободи і збереження особистої власності [4].

Ідеї «кооперативного соціалізму» розвинули Р. Оуєн, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Л. Блан, Ф. Бюше. У США ідеї соціального реформізму підтримував В. Кінг та його однодумці. Їхні наукові концепції зводились до того, що кооперативам як господарським структурам, які знаходяться у колективній власності пайовиків і розвиваються за принципами рівноправності, солідарності, взаємодопомоги і справедливості, належить майбутнє у справедливому суспільстві, яке має прийти на зміну капіталізму.

Представники «кооперативізму» – одного з теоретичних напрямів соціального реформізму – Ш. Жід, Е. де Буав, М.І. Туган-Барановський, В.Ф. Тотоміанц передбачали створення такої соціально-економічної системи, в якій провідну роль відігравали б кооперативні організації при збереженні ринкового середовища. Представники «кооперативного капіталізму» (Дж. Уорбасс) у ко-

операції бачили шлях до забезпечення соціального миру в рамках капіталістичного суспільства при збереженні приватної власності і свободи підприємництва.

Одночасно з формуванням наукового осмислення сутності кооперації йшли спроби практичної реалізації теоретичних конструкцій, які привели до появи 1844 р. у м. Рочдейл (Велика Британія) споживчого кооперативу «Товариство справедливих піонерів» – прототипу сучасної кооперативної організації. Ідейний супровід створення рочдейлського кооперативу належить Дж. Холіоку. Кооперативні принципи товариства, зокрема такі як: формування капіталу за рахунок пайових внесків членів кооперативу, рівноправність членів-пайовиків при прийнятті рішень, розподіл доходів між членами пропорційно сумі послуг, придбаних в кооперативі, відрахування частки прибутку на підвищення культурного рівня своїх членів й інші закладені в основу нинішніх кооперативних принципів.

Успішне функціонування кооперативу значно вплинуло на поширення і розвиток споживчої кооперації як у Великій Британії, так і в інших країнах світу. Рочдейлське ж споживче товариство функціонує до сьогодні як одне з найбільших споживчих товариств в Англії [5, с. 48–50].

Поширення кооперативної ідеї на виробничу сферу зіткнулося з проблемою фінансового забезпечення кооперативної діяльності. В особливо складному становищі опинився малий як міський, так і сільський бізнес, якому кредити комерційних банків завжди були і є недоступні, з одного боку, через високі процентні ставки і жорсткі вимоги до позичальників, з другого – через незацікавленість банків у кредитуванні малих суб'єктів підприємницької діяльності з високим ризиком банкрутства та відсутністю високоліквідної застави.

Зазначене не могло не привести до зародження кредитної кооперації. У 1871 р. Герман Шульце-Деліч заснував кредитний кооператив, членами і користувачами послуг якого стали ремісники. Основні принципи кредитного кооперативу, які забезпечили йому живучість більше ніж на півтора сторіччя, такі: субсидіарна відповідальність пайовиків; зобов'язання сплати пайовиками щомісячних членських внесків для утримання персоналу і поповнення фондів; утворення резервного фонду для покриття збитків. У 1869 р. на базі сільської благодійної спілки Райффайзен утворений перший сільський кооперативний банк – Геддесдорф-

ська кредитна каса, у статуті якої були зафіксовані такі принципи її діяльності: відсутність пайових внесків; жорстка локалізація; надання позик тільки членам кооперативу і тільки на виробничі потреби; зокрема на участь в інших кредитних товариствах; об'єднання локальних товариств у спілки вищого рівня. Останнє давало можливість капіталам переміщуватися, закріплювало зв'язок місцевих організацій через об'єднання з усім фінансовим ринком країни, що створювало їм міцну економічну базу.

Обидві системи витримали випробування, які випали фінансовим ринкам упродовж ХХ ст., і в 1972 р. об'єднались в єдиний Федеральний союз німецьких кооперативних банків і Банків Райффайзена.

Сьогодні на місцевому рівні функціонують 1335 кредитних кооперативів (райффайзен і фольксбанків). Місцеві кооперативи мають 14,5 тис. банківських відділень, які забезпечують обслуговування своїх членів безпосередньо в сільських поселеннях.

Місцеві банки формують другий рівень – регіональні кооперативні банки (банки земель), які є основними пайовиками національного «Дойче Геносеншафтсбанка» (ДГ-банка). На сільські кредитні кооперативи Німеччини припадає 75% загальної фермерської заборгованості.

Кредитна кооперація досить швидко, порівняно з іншими видами кооперативів, завоювала домінуючі позиції у тогочасних сферах. Сьогодні за кількістю кредитні кооперативні установи мають найбільшу питому вагу серед усіх суб'єктів фінансового ринку. У США налічується понад 11 тис. кредитних кооперативних спілок, асоціацій та інших кооперативних фінансових установ, членами яких є близько 40% населення країни, у Канаді членами майже тисячі кредитних спілок є понад 10,6 млн осіб (33% канадців). У ЄС функціонує 2700 локально діючих кооперативних банків, які представлені у 43 тис. торгових точках, що забезпечують фінансові інтереси 80,5 млн членів, обслуговуючи 214 млн клієнтів і надаючи 750 тис робочих місць [6].

Кредитна кооперація стала необхідною у сферах, куди не йде великий фінансовий капітал, або де не вигідно користуватися його послугами. Такою сферою, насамперед, є сільське господарство. Тому у багатьох європейських і азіатських країнах у системі кредитного обслуговування аграрного сектора абсолютно домінують кредитні кооперативи. Так, у Нідерландах на сільські кредитні кооперативи припадає 90% загальної фермерської за-

боргованості, Японії, Китаї, Польщі – 80, Франції, Німеччині – 70–75, Португалії – понад 60, Бельгії – 50%. В Індії загальна кількість кредитних кооперативів – 141,2 тис., кількість членів – 121 млн осіб. Первинними кредитними кооперативами охоплено 629,8 тис. (це майже 100%) та 75% домогосподарств. Частка кредитної кооперації у сільськогосподарському кредиті складає майже 44%.

Кооперативні кредитні установи, на відміну від комерційних, забезпечують такі переваги: нижчі від усіх інших банківських структур процентні ставки, що обумовлюється неприбутковим їх статусом; можливість одержання як малих, так і великих сум кредитів під заставу, або на умовах гарантій членів кооперативу (позичкове коло); простішу процедуру оформлення кредиту і безпроблемне його одержання в будь-який час; меншу жорсткість у випадку невчасного повернення позичок й інші вигоди.

На 70-ті – 80-ті роки XIX ст. припадає зародження кооперативного руху у молокопереробній галузі. Перші молокопереробні кооперативи Данії, Швеції, Фінляндії стали взірцевими для поширення в країнах усіх континентів. Перший молочний кооператив у Фінляндії був створений у 1897 р. фермерами в межах одного поселення, а у XXI ст. країна ввійшла з 23 молочними кооперативами, членами яких є 8,5 тис. господарств. Кооперативна переробка охоплює практично все молоко. Обороти молочних кооперативів становить 3,3 млрд євро в рік, з яких 1,8 млрд євро – оборот найбільшого кооперативу Valio [7]. У США на кооперативних заводах переробляється 86% молока, в Новій Зеландії – біля 90%, Фінляндії і Швеції – 97–100% загального виробництва молока.

Монополізація каналів просування продукції від виробника до кінцевого споживача та каналів постачання фермерів засобами виробництва великими комерційними компаніями з багатьма посередниками спонукали виробників сільськогосподарської продукції до створення власних кооперативів з виконання зазначених функцій. Це дозволяло значно покращити ціни на власну продукцію і зекономити кошти при закупівлі необхідних для виробництва промислових товарів. На певному етапі розвитку постачальницько-збутові кооперативи почали виробляти для своїх членів окремі засоби виробництва.

Первинні кооперативи, об'єднуючись, створюють могутні кооперативні структури в даній сфері як в економічно розвинутих

країнах, так і в країнах, що розвиваються. Постачальницько-збутовий кооператив США Cenex Harvest States (CHS Inc.) створений 978 первинними кооперативами, членами яких є 75 тис. фермерів. CHS постачає їм паливно-мастильні матеріали, добрива, корми, надає маркетингові послуги. Кооператив щороку реалізує більше 2 млрд бушелів зернових і олійних культур, вирощених його членами, на внутрішньому і зовнішньому ринках [8].

В Індії постачальницькі кооперативи забезпечують 36% поставок добрив і 25% виробництва добрив. У секторі добрив функціонує національний кооператив «Індійський фермерський кооператив по виробництву і продажу добрив» (IFFCO), куди входять майже 40 тис. первинних кооперативів [9]. Національна федерація збутових кооперативів Індії National Agricultural Cooperative Marketing Federation of India Ltd. (NAFED) об'єднує 7 тис. первинних кооперативів, які охоплюють членством більше 6 млн фермерів [10].

З розвитком сільськогосподарського машинобудування, зростанням потужностей і, відповідно, цін на машини і обладнання використовувати їх кожному господарству окремо, особливо малим і середнім фермам, стало накладно, що дало поштовх для розвитку кооперативів по спільному використанню засобів виробництва. Зародження кооперативів по спільному використанню техніки у Франції Coopérative d'Utilisation de Matériel Agricole (CUMA) припадає на післякризові 1930-ті роки, однак найбільшого поширення вони набули у 1965–1980-х роках. Наразі в аграрному секторі функціонує 11,7 тис. CUMA, членами і клієнтами яких є 202 тис. фермерів [11]. Це – високотехнологічні структури, в яких зосереджена третина парку зерно- і кормозбиральних комбайнів, п'ята частина розкидачів добрив, трактори підвищеної потужності, обприскувачі, спеціалізоване обладнання для здійснення ремонтних робіт, меліоративна та інша спеціалізована техніка. CUMA, аналогічні французьким, поширені в Італії, Португалії, Бельгії і інших країнах. У Німеччині їх називають кооперативними машинними рингами, в Люксембурзі – асоціаціями АМА.

Адаптація кооперативів до глобалізаційних процесів

Глобалізація ринкової економіки, наступ трансконтинентальних агро-торгово-промислових компаній спонукали фермерів усіх країн до пошуку нових форм вертикальних і горизонтальних кооперативних структур, які б, зберігаючи фермерський тип госпо-

дарювання і кооперативні принципи об'єднання господарств, водночас могли протистояти експансії великого приватно-комерційного капіталу і створювати умови для впровадження будь-яких новацій. Потреби сільськогосподарських товаровиробників знайшли широку державну підтримку.

Законодавством Франції, наприклад, легалізовано *сільськогосподарські товариства колективного інтересу (SICA)* – некомерційні (неприбуткові) товариства загальної юрисдикції, які ідентифікуються як кооперативи після проходження процедури отримання згоди від властей [12]. SICA, маючи статус кооперативного товариства, є більш гнучкою структурою, оскільки дозволяє фермерам залучати до їх створення своїх партнерів по агропромислому комплексу. Законодавством визначається, що ця форма кооперативного товариства має за мету спільне створення спеціальних споруд (логістичних центрів, елеваторів, овочесховищ, припортових елеваторів, централізованих боєнь, магазинів з постачання своїм членам оптових партій засобів виробництва тощо), або управління спільно придбаним обладнанням, або забезпечення послуг для аграріїв певного сільського району чи інтересів більш широких груп населення району.

Кооперативний статус SICA означає, що партнери кооперативів по АПК вкладають свою частину в організацію зазначених вище й інших об'єктів не з метою одержання дивідендів. Мета їхньої участі – зменшити свої витрати на закупівлю необхідної їм сільськогосподарської сировини чи зекономити кошти на логістику промислових засобів виробництва для сільського господарства.

Важлива роль у зміцненні кооперативної системи відведена законодавством Франції *кооперативним групам* – неінкорпорованим (неюридичним) формуванням, які функціонують на основі договору про спільну діяльність на кооперативних засадах. Створення кооперативних груп, що можуть об'єднати кооперативи, SICA і товариства загальної юрисдикції, є важливим фактом еволюції сільськогосподарської кооперації. Вони виявилися необхідними для виходу на великі ринки і протистояння конкуренції міжнаціональних агропродовольчих компаній.

Група Terrena – одна з трьох найбільших груп Франції, сформована у 2004 р. трьома великими кооперативами: CANA, CAVAL та GCA [13]. У результаті об'єднання членами Групи стали 21549 фермерських господарств. В кооперативах і їхніх філіях зайнято більше 12000 найманих працівників в еквіваленті повної

зайнятості. Кооперативні фонди оцінюються у більш ніж 400 млн євро. Terrena реалізує по дорученню своїх членів більше 1 млн т зернових, до 8000 т насіння кукурудзи, 49–50 тис. гектолітрів вина, до 300 млн л молока, 76 тис. голів ВРХ, біля 800 тис. т м'яса і м'ясних виробів та біля 50 тис. т птиці у живій вазі. Обороти групи становить майже 5 млрд є.

Група забезпечує також своїх членів засобами виробництва. У її розпорядженні – 350 сільськогосподарських постачальницьких складів-магазинів та досвідчені дистриб'ютори, які виконують заявки фермерів на добрива, насіння і обладнання. У Групі виробляється більше 600 тис. т комбікормів. Terrena має свою систему супермаркетів, де реалізується її продукція з власними брендами («La Nouvelle Agriculture®», «Val Nantais®», «Maison Ackerman®», «Fermiers d'Ancenis®», «Père Dodu®», «Sourires de campagne®», «Gastronome Professionnels®» тощо). Одна з найважливіших функцій Групи – надання своїм членам інноваційних послуг, здатних реагувати на виклики змін у світовому сільському господарстві. З цією метою в структурі Групи створене дочірнє підприємство Terrena innovation, в якому зайнято 100 наукових працівників. На інвестування НІОКР щорічно членами кооперативу виділяється 3,6 млн є.

Союзи сільськогосподарських кооперативів – юридичні особи, які створюються первинними кооперативами і функціонують як кооперативи, здійснюючи той же тип діяльності. Їхнє призначення полягає в можливості концентрувати більший обсяг виробленої продукції або працювати з великими інвестиціями, здійснювати постачання великих партій окремих засобів, забезпечувати спільну технологічну політику тощо. При цьому кожна базова структура союзу зберігає свою ідентичність. Найбільше союзів сільськогосподарських кооперативів – у секторі переробки молока. Первинні кооперативи по збору молока у подальшому поставляють його союзу для переробки і реалізації готових молочних продуктів. Такі союзи можуть формуватися в межах кількох департаментів.

Зростання конкуренції на світових ринках та їх глобалізація спонукає також американських фермерів до об'єднання первинних молочних кооперативів у складні структури з метою економії витрат і посилення своїх економічних позицій на внутрішньому і зовнішньому ринках. Об'єднання кооперативів відбувається як шляхом злиття малих кооперативних формувань, так і форму-

вання кооперативних союзів. У результаті створюються великомасштабні кооперативні структури, які мають десятки молочних заводів й інших структур і контролюють ринок молочної продукції на території кількох штатів.

Національний молочний кооператив Dairy Farmers of America (DFA) створений у 1998 р. шляхом злиття чотирьох молочних кооперативів. Членами DFA є 17 тис. фермерів, які спеціалізуються на виробництві молока. Кооператив переробляє 17 млн т молока в рік, випускає широкий асортимент молочних продуктів, в т. ч. сир, масло, йогурт, вершки, сухе і згущене молоко, морозиво, сирний порошок й інші продовольчі продукти, має більше 15 брендів [14]. Land O'Lakes – національний молочний кооператив штату Міннесота, об'єднує 751 первинний кооператив, налічує 4000 членів. Одна з найбільших кооперативних структур США по випуску вершкового масла й сирів. Дає роботу 10 тис працівників [15]. Більше всього таким об'єднанням делегують функції централізованого збуту, реклами, забезпечення своїх членів ринковою інформацією, нерідко – постачання спеціалізованими видами матеріально-технічних ресурсів.

Новозеландський кооператив Fonterra створено 2001 р. у результаті об'єднання двох найбільших молочних кооперативів New Zealand Dairy Group і Kiwi Co-operative Dairies, а також New Zealand Dairy Board (Новозеландської молочної ради), яка надавала маркетингові послуги і була агентом з експорту для всіх кооперативів. Власниками і клієнтами кооперативу стало 10,5 тис. фермерських господарств. Основні бренди Fonterra – Anchor, Anmum, Anlene, NZMP, Mainland, Tip Top и Farm Source. Кооператив Fonterra, по-суті, є кооперативною ТНК, яка відрізняється від інших форм ТНК тим, що вигоди від її діяльності розподіляються між 10,5 тис. фермерів її членів у вигляді кооперативних виплат. У результаті фермери в 2020 р. за 1 кг молока, переробленого і проданого через кооператив, одержали 7,19 \$ (в межах 5 дол США) [16]. Функціонування таких кооперативних структур, як Fonterra, дозволяє не тільки задовольнити національні потреби в молочній продукції і вийти на світові ринки, а й прийняти активну участь у міжнародному інвестуванні молочної бізнесу в інших країнах.

Створення наднаціональних кооперативних ТНК підтримується урядами і професійними організаціями, які опікуються інтересами кооперативів. Так, у Регламенті Статуту Європейського

кооперативного товариства, прийнятого у 2003 р., обумовлюється можливість створення трансграничних кооперативів на території ЄС з урахуванням викликів сучасного ринкового середовища. Документ закріплює право європейських кооперативних організацій мати не тільки пайовий, а й акціонерний капітал, включати до свого складу певну частину членів-інвесторів, які не приймають безпосередню участь у діяльності кооперативів [17; 18].

Кооперативи довели свою здатність справлятися з економічними і фінансовими кризовими ситуаціями з меншими втратами, ніж інші форми організації економічної діяльності. Як зазначалося в Доповіді на конференції «Розвиток кооперативів для збереження благополуччя всього світу» (Венеція, 2012 р.), у більшості країн підприємства кооперативної форми власності менш болісно пережили кризу, ніж підприємства, що належали інвесторам. Така здібність кооперативів пристосовуватися до швидкозмінних умов вивела їх на новий рівень визнання – і політики, і громадські діячі тепер стараються зрозуміти, яку роль можуть зіграти кооперативні підприємства у врегулюванні негативних наслідків глобальної кризи і реформуванні системи, що створила таку ситуацію.

Незважаючи на економічні, фінансові, соціальні, політичні кризи, що мали упродовж останнього століття, жорсткий тиск з боку великого комерційного капіталу кооперативний рух продовжує розвиватися, пристосовуючись до викликів, завдяки *двом основним чинникам* – особливостям кооперативної моделі громадсько-економічної організації суб'єктів господарювання та активній державній підтримці розвитку кооперації.

Чинники довголіття і стабільності кооперативів

Об'єднання на кооперативних засадах виступають як господарська організація, яка інтегрує дві нарізно орієнтовані складові. Вони одночасно є і асоціацією громадян, і їх спільним підприємством. Існування кооперативів пов'язане з «необхідністю поєднання господарської і соціальної діяльності, економічної доцільності й ідеалів, менеджерів-прагматиків і виборних осіб» [19, с. 20].

Безпосередня (пряма) участь членів кооперативів в управлінні, вирішення соціальних проблем їх життєдіяльності, дотримання гуманістичних ідеалів і моральних норм та кооперативних цінностей обумовили їх затребуваність і забезпечили

життєздатність в умовах жорсткої конкуренції ринкового господарства. Кооперативи порівняно з акціонерними й іншими комерційними організаційно-правовими формами сприймаються як більш прогресивний тип організації соціуму, оскільки пропонують не примусову владу більшості над меншістю, а вільний господарський і громадський союз. Принципи економічної демократії, транспарентності і солідарності залишаються базовими для кооперативів, яких би інновацій вони не зазнавали.

Кооперативна модель, на відміну від комерційних приватних корпорацій, ставить в основу розвитку не капітал, а спільну діяльність у поєднанні із статусом співвласника. У кооперативній моделі капітал виступає засобом, тоді як у корпораціях, орієнтованих на інвестора, він є кінцевою метою. У цьому контексті кооперативи не є капіталістичними підприємствами, а скоріше всього виступають їх альтернативою.

Члени кооперативів виступаючи одночасно і власниками, і користувачами кооперативних послуг, приймають рішення, які задовольняють їх в одному й іншому статусі. Вироблення таких рішень на демократичній і колективній основі забезпечує поєднання інтересів, а значить, виключає їх конфліктність, що підтримує стабільну діяльність кооперативних структур. Збалансованість інтересів членів кооперативу як його власників і клієнтів слугує довголітньому членству. Вихід з кооперативу – досить рідкісне явище, а спадкоємці ферм продовжують членство в кооперативі замість їх колишніх власників. Стабільність кооперативів сприяє стабільній зайнятості людей, дозволяє зменшувати «маятникове» звільнення працюючих залежно від змінних умов зовнішнього середовища, що посилює соціальний аспект кооперативних формувань.

Стабільність кооперативам забезпечує і те, що, як зазначалося вище, завдяки своїм особливостям вони краще адаптуються до економічних, фінансових, соціальних кризових ситуацій. Ретроспективний аналіз показує, що в умовах зазначених викликів кооперативи продовжували функціонувати навіть несучи збитки, тоді як підприємства інших організаційно-правових форм припиняли свою діяльність. Завдяки кооперативним особливостям багатьом європейським, канадським й іншим кооперативам по 70–100 і більше років. Квебекські кооперативи Канади мають відсоток виживання в два рази вищий порівняно з підприємствами акціонерної форми функціонування [20].

Кооперативам притаманна підтримка *справедливого доступу своїх членів-клієнтів до товарів і послуг.* У сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі членами можуть бути фермери з різною площею сільськогосподарських угідь і різною прибутковістю, у споживчому – члени великих і малих сімей і т. д. Усіх їх поєднують однакові умови доступу до необхідних послуг на вигідних умовах. Постачальницькі кооперативи завдяки оптовим закупкам і некомерційній діяльності створюють для своїх членів однакові можливості для придбання необхідних їм засобів виробництва на вигідніших умовах, порівняно із закупівлею їх через комерційних посередників. Отже, всі члени кооперативу, незалежно від розмірів своїх господарств, мають однакові можливості зекономити кошти на придбанні техніки, насіння, інших засобів, необхідних для організації виробничої діяльності. Так само економлять члени споживчих товариств на придбанні через магазин свого кооперативу товарів широкого вжитку. Придбані в складчину ґрунтообробні комплекси, комбайни, машини для обробітку посівів проти шкідників і хвороб, інші засоби використовуються кожним членом кооперативу за встановленим графіком та за однаковими розцінками за послуги. На таких же принципах формуються послуги із складування та зберігання продукції.

Переробні кооперативи дозволяють своїм членам, незалежно від конкретного економічного стану кожного з них, об'єднаними зусиллями досягати спільної вигоди від участі в усіх сферах продуктивних ланцюжків. Перемелюючи зерно у кооперативному млині, економічно сильні і не дуже прибуткові господарства-члени кооперативу одержать однакову надбавку до ціни вирощеного зерна, спільно переробленого і реалізованого у вигляді борошна.

Виробничі кооперативи допомагають індивідуальним мало-земельним господарствам за рахунок об'єднання ділянок для спільного обробітку і спільних вкладень капіталу і праці створити поля сівозмін оптимальних розмірів для сучасних технологій обробітку, вийти на товарний рівень великих підприємств і успішно функціонувати в ринковому конкурентному середовищі. Члени виробничого об'єднання зацікавлені в довготривалому розвитку свого кооперативу, оскільки це їм забезпечує постійне місце роботи (члени виробничого кооперативу зобов'язані в ньому працювати), постійний зарібок, соціальне страхування тощо.

У виробничому кооперативі кожен власник, здійснюючи господарську діяльність, управляє сам собою, своїми думками і вчинками. Кожен має рівні умови для реалізації своїх можливостей, свого потенціалу. Спільна праця і взаємна довіра, на основі чого об'єднуються члени кооперативу, підпорядковані кінцевому результату діяльності підприємства на відміну від найманих працівників комерційних приватних підприємств, інтереси яких пов'язані лише з виконанням окремих операцій технологічного ланцюжка. Отже, *кооперативи розширюють коло професійних знань своїх членів, що стимулює нарощування їх людського потенціалу.*

Присутність кооперативів на продовольчому ринку позитивно впливає на *стабілізацію цін і продовольчу доступність.* Завдяки своїй неприбутковій природі, кооперативи мають можливість стримувати комерційні торгові компанії в їхньому прагненні до максимізації цін. Кооперативні ринки дозволяють знизити вартість торгових місць, що також позитивно впливає на ціноутворення. Зазначене в комплексі заставляє конкурентів кооперативів коригувати свою маркетингову поведінку. Це йде на користь споживачам продовольства, особливо низькооплачуваним особам і пенсіонерам, що характеризує як економічну, так і соціально-гуманістичну регулятивну роль діяльності кооперативів.

Важливу роль відіграють кооперативи у *сільському розвитку*, розвитку громад, облаштуванню сільських територій, інформаційно-просвітницькому обслуговуванні сільського соціуму. Зв'язок із громадами є одним із кооперативних принципів. Члени кооперативу є частиною громади. По-суті, вони виступають її стабілізаційним чинником, оскільки найбільше прив'язані своєю діяльністю до місця поселення. Члени кооперативу невіддільні від проблем громади і беруть активну участь у їх вирішенні. Кооперативні виплати, які надходять членам кооперативу від реалізації за вигідними цінами кооперованої продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках, використовуються на місцях для розвитку господарств та для покращення сімейного добробуту.

Сільському розвитку сприяють кооперативи з виробництва та постачання електроенергії, водопостачання, газопостачання, медичного обслуговування та ін. Електроенергетичні кооперативи США забезпечують 42% розподілу електроенергії в країні [21]. У Фінляндії функціонує 1 тис. кооперативів з водопостачання та водовідведення. В Індії у сільській місцевості функціонують кооперативи у галузі місцевого туризму, транспорту, сільського будівництва, охорони здоров'я, освіти тощо [22]. Це стосується й споживчої кооперації, яка сприяє постачанню товарів, необхідних людям, у найвіддаленіших регіонах. Такі кооперативи створюються переважно мешканцями тих територій, де підприємницькому бізнесу працювати не вигідно, тобто там, де кооперативам альтернативи немає.

Об'єкти кооперативного бізнесу, офіси кооперативів розміщуються, як правило, в межах сільських територій, створюючи, таким чином, робочі місця для сільських жителів. Здійснюють свій внесок кооперативи і у розвиток культурної самобутності сільських територій. Це – агротуристичні, ткацькі та інші кооперативи сільських ремесл, кооперативи промислів корінних народів США і Канади та ін. Праця і життя членів кооперативів пов'язані з екологією природних ресурсів і навколишнього середовища в цілому. Тому в діяльності створених ними кооперативів екологічним проблемам приділяється належна увага. Приклад тому – кооператив Allons en vent – вітрова турбіна, побудована з метою просування відновлювальних джерел енергії і екологічних технологій. 40% членів кооперативу – діти менше 18 років, що є важливим виховним аспектом [23].

Кооперативи довели, що є альтернативна модель організації діяльності соціуму, яка успішно поєднує економічні, соціальні та екологічні аспекти, модель, яка вписується в концепцію сталого розвитку.

Державна підтримка розвитку кооперативного руху

Організація, стимулювання і підтримка розвитку сільської кооперації наразі є однією з базових складових аграрної політики європейських й інших країн, яка реалізується, як правило, у трьох напрямках:

перший – формування системи законодавчо-нормативних актів і державних органів із функціями координації та контролю процесу розвитку кооперативних товариств та їх союзів;

другий – розробка й запровадження системи фінансової підтримки кооперативних формувань;

третій – організаційна підтримка, а саме: масова роз'яснювально-інформативна робота безпосередньо серед сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення, підготовка кадрових працівників кооперативних організацій, безперервне навчання кооператорів.

Початок формування правової бази розвитку кооперативного руху поклали закони про кооперацію 1852 і 1862 рр. в Англії, 1867 р. – у Франції, 1873 р. – в Австрії і Бельгії, 1876 р. – в Нідерландах і Румунії, 1881 р. – в Швейцарії, в 1882 р. – в Італії, в 1889 р. – в Німеччині, в 1895 р. – Швеції, в 1901 р. – у Фінляндії, в 1922 р. – США. Упродовж ХХ ст. кооперативне законодавство удосконалювалось, закріплюючи особливості кооперативу як господарської організації, яка одночасно є і асоціацією громадян і їх спільним підприємством.

Сьогодні, за законодавством США, кооператив – це об'єднання людей, які спільно беруть участь у зв'язаних між собою процесах виробництва. Кооператив перебуває у добровільній власності його членів-клієнтів, здійснює свою діяльність в їхніх інтересах та їхніми зусиллями на неприбутковій основі. Його діяльність залежить від пайових надходжень, які одержує за свої послуги, а не від членських внесків, сторонньої підтримки тощо. Економічний результат кооперативу, який залишається після покриття витрат, належить членам-користувачам послуг кооперативу і повертається їм у залежності від обсягу ділових операцій, здійснених через кооператив [24; 25].

Урахування особливостей кооперативу як асоціації тягне за собою унормування його неприбуткового статусу та, відповідно, *відмінної від інших структур системи оподаткування сільськогосподарських кооперативів* та їх об'єднань – вони звільнені від податків з прибутку, їх платять члени кооперативу. Це пояснюється тим, що по-перше, фермери – члени кооперативу не повинні платити податок двічі: перший раз в рамках власного господарства і другий раз в рамках колективного об'єднання, оскільки результати кооперативу поновлюються в доходах його членів.

Важливу роль у підтримці розвитку кооперативного руху відіграло закріплення в міжнародному кооперативному законодавстві певного набору правових гарантій для ведення фермерами колективних переговорів, колективного перероблення і збуту своєї продукції та поширення на сільськогосподарські кооперативи захисту від антимонопольного законодавства.

Кооперативним законодавством унормовується *контрольна функція держави*, насамперед, організація контролю за дотриманням особливостей і обмежень, передбачених законом і статутом кооперативів. Він здійснюється одночасно податковими службами і відповідними службами міністерств сільського госпо-

дарства. Якщо в результаті контролю діяльність кооперативу буде розцінена як діяльність звичайної комерційної структури, то згода на діяльність кооперативу анулюється. Контрольна функція держави включає також інші норми, мета яких:

- зберегти умови лояльної конкуренції і рівноваги між кооперативним і приватним секторами;
- зберегти і посилити кооперативний рух з урахуванням інтересів як виробників, так і сільського господарства країни в цілому;
- забезпечити ефективне управління кооперативним сектором сільського господарства.

Регулятивно-нормативна роль держави *доповнюється фінансовою підтримкою* сільськогосподарських кооперативів. У країнах ЄС держава здійснює упродовж перших трьох-п'яти років функціонування сільськогосподарських кооперативів фінансування адміністративних витрат та утримання спеціалістів, що допомагають освоювати і застосовувати в межах кооперативного об'єднання нові технології з метою покращення якості товарної продукції. Кооперативам надаються позики за пільговою відсотковою ставкою. У разі перевиробництва кооперативи одержують фінансування для вилучення зайвої продукції з ринку, що сприяє збалансуванню попиту і пропозиції, а отже – стабілізації цін та доходів. За певних умов кооперативам безоплатно передається майно державної власності.

Спеціальними стимулами наділені кооперативи зі спільного використання техніки і виробничих об'єктів. Поширеною є практика часткової компенсації державою вартості спільно придбаної техніки та спільно збудованих елеваторів чи складських приміщень для плодоовочевої продукції (до 50%).

Держава завжди відігравала важливу роль у створенні системи сільськогосподарських кооперативних кредитних установ. У США, наприклад, Farm Credit System сформувалася за рішенням Конгресу США відповідно до Федерального акту про кредитування сільського господарства (1916 р.). Стартові урядові субсидії становили \$ 125 млн, що на тоді було значною підтримкою. Аналогічно формувалася кооперативна система в Японії. Центральна каса кооперативів Пруссії – попередника нинішнього кооперативного DG-Банка, була сформована за участю Міністерства фінансів Пруссії. У Франції Національна каса Credit Agricole створена на базі державної структури [26].

У Болгарії система кредитних кооперативів сформована майже на 80% за рахунок держави і пільгової позички ЄБРР. Активну державну підтримку одержала кредитна кооперація Польщі. Нині тут функціонує сільська кооперативна кредитна система, яка включає 596 кооперативних банків з 3,3 тис. місцевих осередків [27]. Те ж стосується румунської кооперативної кредитної системи «Кредиткоопбанк» [28].

Комплексний підхід до підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації демонструє державна аграрна політика Індії. Національна корпорація з розвитку кооперації (NCDC) забезпечує фінансування кооперативних переробних заводів, елеваторів і складських приміщень, інших об'єктів інфраструктурного забезпечення кооперативів. Частка держави у пайовому капіталі збутових кооперативів становить 45,6%, кооперативів з переробки цукрової тростини – 44,1%, фінансується, керується і контролюється державними органами робота молокопереробних кооперативів.

Завдяки активній державній підтримці в аграрному секторі Індії функціонує 692 тис. кооперативів із загальною кількістю членів 154 млн осіб. У кооперативах виробляється і продається 60% цукру, 49% рослинного масла, 45% морозива. Кооперативний сектор забезпечує роботою 13 млн осіб, або 38% від усього зайнятого дорослого населення [29].

Важливе значення у становленні кооперативного руху відіграє *організаційна робота державних органів*, залучення до інформаційно-роз'яснювальної діяльності навчальних, науково-дослідних установ і дорадчих служб, включення у навчальні програми сільськогосподарських освітянських закладів вивчення основ сільськогосподарської кооперації, організації науково-дослідних структур з проблем кооперації в аграрному секторі, підтримка проведення практичних семінарів з проблем дотримання законодавчих норм при створенні кооперативів тощо.

Цю роботу організують і контролюють спеціальні підрозділи міністерств сільського господарства у співпраці з громадськими сільськогосподарськими організаціями. У складі Міністерства сільського господарства США, наприклад, функціонує Служба сільської кооперації, яка займається зазначеними проблемами.

Проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні та напрями і способи їх усунення

Відродження кооперації в Україні стримує, насамперед, відсутність сприятливого інституційно-правового середовища. Чин-

не кооперативне законодавство України не відповідає загальноприйнятим практикам унормування особливостей кооперативів. Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 819-IX від 21.07.2020 р. [30] не визнано загальноприйняте поняття кооперативу як асоціації. Натомість до нього застосовуються економічні категорії комерційних господарських товариств. Зокрема, у Закон уведено поняття «оборот члена сільськогосподарського кооперативу з сільськогосподарським кооперативом», яке відображає загальну грошову вартість, придбаних у сільськогосподарського кооперативу (проданих такому кооперативу) його членом товарів та отриманих від сільськогосподарського кооперативу (наданих такому кооперативу) його членом послуг протягом звітного періоду. Тобто, законодавство унормовує комерціалізацію відносин між кооперативом і його членами, що несумісно із соціально-економічною природою кооперативної форми об'єднань людей.

Поняття «пайовий внесок», «пайовий фонд», «пай» замінено на «вклад», «статутній капітал», «частка». Змістовне наповнення зазначених понять різне. Вклади у статутні капітали здійснюються для одержання прибутку, тоді як пай – для виконання кооперативом функцій, переданих йому його членами, які одноосібно виконувати не вигідно, або неможливо.

Не унормовані поняття «економічний результат», «кооперативні виплати», «виплати на паї», якими розкриваються фінансові відносини між кооперативом і його членами. Замість зазначених використані поняття «фінансовий результат (прибуток)», «патронажні дивіденди» та «дивіденди», що також розмиває сутність кооперативної форми господарювання.

Наведене вище не вичерпує суперечностей багатьох інших положень Закону, що потребує кардинальних змін на основі глибшого вивчення особливостей кооперативних асоціацій і практики їх закріплення в кооперативному законодавстві.

Не унормовує особливостей кооперативних кредитних структур і Закон України «Про банки та банківську діяльність» № 2121-III від 07.12.2000 р., що містить правову регламентацію створення і функціонування кооперативних банків в Україні [31]. Посилання у ст. 8 на чинне законодавство про кооперацію не знімає дану проблему, оскільки в Законі України «Про кооперацію» № 1087-IV від 10.07.2003 р. [32] про кооперативні кредитні формування не йдеться. Отже, сільськогосподарські кооперативні

банки не можуть бути зареєстровані як обслуговуючі кооперативи з неприбутковим статусом. Практично унеможливує створення таких структур передбачений Законом розмір мінімального капіталу для кооперативного банку – якщо в Польщі він становить € 1 млн, то в Україні – 200 млн грн або в межах € 7 млн.

Українське кооперативне законодавство не унормовує у статусі неприбуткового обслуговуючого кооперативу і кредитні спілки. За Законом України «Про кредитні спілки» № 2908-III від 20.12.2001 р. [33] ці формування є просто неприбутковими організаціями. Однак Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» № 2664-III від 12.07.2001 р. [34] легалізує правовий статус кредитних спілок як фінансових установ, що нарівні з банками та іншими фінансово-кредитними організаціями надають послуги задля одержання прибутку. Також кредитні спілки не вписуються у статті Податкового Кодексу України, які стосуються вимог до неприбуткових організацій. У результаті кредитні спілки не підлягають включенню їх до Реєстру неприбуткових організацій.

Законодавство не надає право юридичним особам бути членами кредитної спілки і обслуговуватися нею, що відрізняє цю організаційно-правову форму кредитної кооперації від кредитних товариств європейських й інших країн. Усунення цієї обставини забезпечить участь у кредитній кооперації фермерських господарств та малих і середніх сільськогосподарських корпоративних юридичних осіб, а також обслуговуючих сільське господарство інкорпорованих структур.

Зазначені та інші прогалини в кооперативному законодавстві доводять необхідність прийняття окремого рамкового Закону України «Про сільськогосподарський кооперативний кредит» за аналогією, наприклад, Закону Франції «Credit Agricole» [35].

У вітчизняному кооперативному законодавстві чітко не визначено дозвільно-контрольні функції державних органів, що у сукупності з недосконалим законодавством, виступає однією з причин появи значної кількості псевдокооперативів, які дискредитують кооперативну модель господарювання серед селянства.

Створення сприятливого правового поля для розвитку кооперативного руху невіддільне від його державної фінансової підтримки. В Україні вона, по-перше, здійснюється періодично і спонтанно; по-друге, кошти виділяються незначні, по-третє, умови її одержання складні і недоступні, зокрема для кооперативів, ство-

рених особистими селянськими господарствами, по-четверте, принципи її розподілу розмиті.

Програми підтримки розвитку кооперативного руху мають бути довгостроковими, на 5–6 років, як це прийнято в країнах ЄС і США; включати, крім виділення коштів державного і регіональних бюджетів: передачу сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам на пільгових умовах чи безоплатно об'єктів державної і комунальної власності для створення та розвитку матеріально-технічної бази; надання сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам земельних ділянок із земель державної та/або комунальної власності для кооперативних пасовищ та створення локальних кооперативних ринків сільськогосподарської продукції; організацію системи наукового, кадрового та дорадчого забезпечення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

З огляду на зарубіжну практику важливим є створення державної невіддільної установи (агентства) з виконання функцій, пов'язаних з реалізацією державної політики підтримки становлення та розвитку сільськогосподарських кооперативів.

Державницька політика щодо створення сприятливих інституційних умов для розвитку кооперативів історично зіграла важливу роль в утворенні фермерського типу господарювання як домінуючого у світовому аграрному секторі – малі і середні ферми виробляють 80% сільськогосподарської продукції. Визнаючи їх безальтернативну значущість у подоланні голоду в усіх його формах, цілями, сформульованими ООН у Порядку дня в сфері сталого розвитку на період до 2030 р., і завданнями щодо досягнення цих цілей передбачено:

- подвоїти доходи малих виробників продовольства, зокрема, сімейних ферм;
- сприяти розвитку малих і середніх господарств шляхом спрощення їх доступу до фінансових послуг, в т. ч. до недорогих кредитів;
- посилити інтеграцію малих ферм у виробничо-збутові ланцюжки;
- здійснити заходи по забезпеченню доступу малих ферм до ринків.

У виконанні зазначених й інших завдань Порядком дня визнається важлива роль кооперативів та політики національних парламентів і урядів країн [36].

Натомість, у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» про роль і підтримку сільськогосподарської кооперації не йдеться. І це при тому, що господарствами населення і малими фермерськими господарствами виробляється половина, а трудомісткої – 75–98% сільськогосподарської продукції. Малі господарства забезпечують дві третини номенклатури споживчого продовольчого кошика громадян країни. Необ'єднані у кооперативи, особисті селянські, сімейні фермерські господарства та малі підприємства не мають можливостей вигідного збуту продукції, розширення її асортименту, нарощування товарності, здешевлення придбання ресурсів та підвищення доходності виробництва. Це зобов'язує законодавців та органи державного управління імпантувати у національну стратегію цілі і завдання щодо підвищення доходності малих господарств і добробуту сільського населення взагалі шляхом кооперування у різних сферах діяльності як важливого чинника сталого розвитку.

Висновки. Ретроспективний аналіз розвитку сільськогосподарської кооперації показує, що вона була і залишається важливою складовою аграрної економіки переважної більшості країн світу. Сприяючи зміцненню економічних позицій виробників сільськогосподарської продукції на ринку, кооперація стала ефективним інструментом розвитку сільських регіонів, боротьби з бідністю, захисту соціальних інтересів своїх членів в умовах сучасного глобалізованого ринкового господарства.

Розвиток міжнародного законодавчого регулювання, спрямованого на трансграничне кооперативне співробітництво, свідчить про затребуваність розвитку кооперативів в умовах глобалізаційних процесів як організаційно-правової форми, яка найбільше відповідає принципам сталого розвитку в умовах ринкової економіки.

Соціально-гуманістична спрямованість діяльності кооперативів кореспондується з гуманістичною спрямованістю концепції сталого розвитку, що забезпечує їм затребуваність у новій парадигмі розвитку соціуму.

1. Zamagni, Vera. Interpreting the Roles and Economic Importance of Cooperative Enterprises in a Historical Perspective. (2012). doi: <https://doi.org/10.5947/jeod.2012.002>.
2. The United States Department of Justice. URL: <https://www.justice.gov/atr/national-council-farmer-cooperatives-general> [14.12.2018].

3. Черникова Е.И. Питер Корнелиус (Ван Плокбой) – забытый теоретик кооперации. *Наука, теория, практика*. 2009. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/piter-kornelius-van-plokboy-zabytyy-teoretik-kooperatsii> [23.08.2021].
4. Булгаков С.Н. История экономических и социальных учений / вступ. статья, сост. и примеч. В.В. Сапова. Москва: Астрель, 2007. 988 с.
5. Теплова Л.Е., Уколова Л.В., Тихонович Н.В. Кооперативное движение. Москва: Изд. РДЛ, 2003. 303 с.
6. The European Association of Co-operative Banks (EACB) URL: <http://www.eacb.coop/en/home.html> [27.09.2021].
7. Valio Group, Reports and financial statements. URL: <https://www.valio.com/sustainability/reports-and-financial-statements> [23.09.2021].
8. Cenex Harvest States (CHS Inc.). URL: <https://www.chsinc.com> [27.09.2021].
9. Indian Farmers Fertiliser Cooperative Limited (IFFCO). URL: <https://www.iffco.in> [27.09.2021].
10. National Agricultural Cooperative Marketing Federation of India Ltd.(NAFED). URL: <http://www.nafed-india.com> [27.09.2021].
11. Coopérative d'utilisation de matériel agricole CUMA. URL: <http://www.cuma.fr> [22.04.2021].
12. SICА. Sociétés d'intérêt collectif agricole (Articles R531-2 à R535-1) / Code rural et de la pêche maritime. Titre III. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071367/LEGISCTA000006138428 [12.02.2021].
13. Terrena. URL: <http://www.terrena.fr> [05.05.2021].
14. Dairy Farmers of America Inc. URL: <https://www.dfamilk.com> [20.05.2021].
15. Land O'Lakes Inc. - Here's what Land O'Lakes does. URL: <https://www.landolakesinc.com/What-We-Do> [27.05.2021].
16. Fonterra. URL: <https://www.fonterra.com/nz/en.html> [21.05.2021].
17. Регламент Совета ЕС 1435/2003 от 22 июля 2003 г. об Уставе Европейского Кооперативного Общества (SCE) Система ГАРАНТ. URL: <http://base.garant.ru/2569183/1cafb24d049dcd1e7707a22d98e9858f/#ixzz5XxkwqcYv> [10.12.2018].
18. Publication Office of the European Union. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication/detail//publication/f1ebc6b946ae4f57a4b54711d9add0cd> [10.12.2018].
19. Сахарова Д.Б., Котов И.С. История и теория кооперативного движения. Минск: Новое знание, 2009. 278 с.

20. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives 2012, IRECUS, Université de Sherbrooke. P. 12. URL: https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [21.04.2020].
21. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives 2012, IRECUS, Université de Sherbrooke. P. 14. URL: https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [21.04.2020].
22. Котомина М.А. Зарубежный опыт развития сельскохозяйственной кооперации на примере Финляндии и Индии. *Международный Сельскохозяйственный Журнал*. 2017. № 6. С. 75-78. URL: https://mshj.ru/wp-content/uploads/2017/10/MSHJ-6_text_1.pdf [22.04.2021].
23. Allons en Vent SCRL. URL: <https://allonsenvent.be> [01.03.2021].
24. Шаарс, Марвін А. Кооперативи: принципи і практика: навч. пос. / Ун-т штата Вісконсін США / пер. з англ. Київ: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1994. 21 с.
25. Ингелсби Д., Гофф Д. Как создать кооператив. Департамент сельского хозяйства США. Москва: Типография РАСХН, 1994. 36 с.
26. Сельскохозяйственная кооперация: теория, мировой опыт, проблемы возрождения / отв. ред. И.Н. Буздалов. Минск-Москва: Армита – Маркетинг, Менеджмент, 1998. 256 с.
27. Польща – твій діловий партнер / Інститут кон'юктур і цін зовнішньої торгівлі. Варшава, 2005. 181 с.
28. Banca Centrală Cooperatistă CREDITCOOP. URL: <https://noul.creditcoop.ro/ro> [25.05.2021].
29. Котомина М.А. Сельскохозяйственная кооперация в Индии: роль государства и современные вызовы. *Агропродовольственная экономика*. 2018. № 11. С. 26-34. URL: <http://apej.ru/article/05-11-18> [11.04.2021].
30. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України № 819-IX від 21.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> [04.02.2021].
31. Про банки та банківську діяльність: Закон України № 2121-III від 07.12.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> [21.01.2021].
32. Про кооперацію: Закон України № 1087-IV від 10.07.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> [21.01.2021].

33. Про кредитні спілки: Закон України № 2908-III від 20.12.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text> [23.03.2021].
34. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України № 2664-III від 12.07.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text> [02.02.2021].
35. Livre V. Crédit agricole. Code rural. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071366/LEGISCTA000006098252/#LEGISCTA000006098252 [27.09.2021].
36. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 25 сентября 2015 года. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&lang=R [09.10.2020].

References

1. Zamagni, Vera. (2012). Interpreting the Roles and Economic Importance of Cooperative Enterprises in a Historical Perspective. doi: <https://doi.org/10.5947/jeod.2012.002>.
2. The United States Department of Justice. Retrieved from <https://www.justice.gov/atr/national-council-farmer-cooperatives-general>.
3. Chernikova, Ye.I. (2009). Peter Cornelius (Van Plockboy) is a forgotten cooperation theorist. *Nauka, teoriya, praktika - Science, theory, practice*, 2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/piter-kornelius-van-plockboy-zabytyy-teoretik-kooperatsii> [in Russian].
4. Bulgakov, S.N. (2007). History of economic and social doctrines / entry. article, comp. and note. V.V. Sapova. Moscow: Astrel [in Russian].
5. Teplova, L.E., Ukolova, L.V., Tikhonovich, N.V. (2003). Cooperative movement. Moscow: Publishing house RDL [in Russian].
6. The European Association of Co-operative Banks (EACB). Retrieved from <http://www.eacb.coop/en/home.html>.
7. Valio Group, Reports and financial statements. Retrieved from <https://www.valio.com/sustainability/reports-and-financial-statements>.
8. Cenex Harvest States (CHS Inc.). Retrieved from <https://www.chsinc.com>.
9. Indian Farmers Fertiliser Cooperative Limited (IFFCO). Retrieved from <https://www.iffco.in>.

10. National Agricultural Cooperative Marketing Federation of India Ltd. (NAFED). Retrieved from <http://www.nafed-india.com>.
11. Coopérative d'utilisation de matériel agricole CUMA. Retrieved from <http://www.cuma.fr> [in French].
12. SICA. Sociétés d'intérêt collectif agricole (Articles R531-2 à R535-1) / Code rural et de la pêche maritime. Titre III. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071367/LEGISCTA000006138428 [in French].
13. Terrena. Retrieved from <http://www.terrena.fr> [in French].
14. Dairy Farmers of America Inc. Retrieved from <https://www.dfamilk.com>.
15. Land O'Lakes Inc. - Here's what Land O'Lakes does. Retrieved from <https://www.landolakesinc.com/What-We-Do>.
16. Fonterra. Retrieved from <https://www.fonterra.com/nz/en.html>.
17. Council Regulation EC 1435/2003 of 22 July 2003 on the Statute of the European Cooperative Society (SCE) GARANT system. Retrieved from <http://base.garant.ru/2569183/1cafb24d049dcd1e7707a22d98e9858f/#ixzz5XxkwqcYv> [in Russian].
18. Publication Office of the European Union. Retrieved from <https://publications.europa.eu/en/publication/detail/publication/f1ebc6b946ae4f57a4b54711d9add0cd>.
19. Sakharova, D.B., Kotov, I.S. (2009). History and theory of the cooperative movement. Minsk: New knowledge [in Russian].
20. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. (2012). Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives, IRECUS, Université de Sherbrooke, 12. Retrieved from https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [in French].
21. Lafleur, M., & A.-M. Merrien. (2012). Impact socio-économique des coopératives et des mutuelles, Sommet international des coopératives, IRECUS, Université de Sherbrooke, 14. Retrieved from https://45501fbb-cae2-419b-9bbd-f6aa6c182f49.filesusr.com/ugd/135ae8_0279a6ffe84940698f354c571c32c0e2.pdf [in French].
22. Kotomina, M.A. (2017). Foreign experience in the development of agricultural cooperation on the example of Finland and India. *Mezhdunarodnyy Sel'skokhozyaystvennyy Zhurnal - International Agricultural Journal*, 6, 75-78. Retrieved from https://mshj.ru/wp-content/uploads/2017/10/MSHJ-6_text_1.pdf [in Russian].
23. Allons en Vent SCRL. Retrieved from <https://allonsenvent.be>.
24. Schaars, Marvin A. (1994). Cooperatives: principles and practice: textbook. pos. / University of Wisconsin USA / lane. from English Kyiv: Kyiv Book Printing House of Scientific Books [in Ukrainian].

25. Engelsby, D., Goff, D. (1994). How to create a cooperative. United States Department of Agriculture. Moscow: Printing house RAAS [in Russian].
26. Agricultural cooperation: theory, world experience, problems of revival. (1998) / otv. ed. I.N. Buzdalov. Minsk-Moscow: Armita - Marketing, Management [in Russian].
27. Poland is your business partner. (2005) / Institute of Foreign Trade Conditions and Prices. Warsaw [in Ukrainian].
28. Banca Centrală Cooperatistă CREDITCOOP. Retrieved from <https://noul.creditcoop.ro/ro>.
29. Kotomina, M.A. (2018). Agricultural cooperation in India: the role of the state and modern challenges. *Agroprodovol'stvennaya ekonomika - Agri-food economy*, 11, 26-34. Retrieved from <http://apej.ru/article/05-11-18> [in Russian].
30. On agricultural cooperation: Law of Ukraine № 819-IX of 21.07.2020. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text> [in Ukrainian].
31. On banks and banking activity: Law of Ukraine № 2121-III of December 7, 2000. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> [in Ukrainian].
32. On cooperation: Law of Ukraine № 1087-IV of July 10, 2003. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> [in Ukrainian].
33. On credit unions: Law of Ukraine № 2908-III of 20.12.2001. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2908-14#Text> [in Ukrainian].
34. On financial services and state regulation of financial services markets: Law of Ukraine № 2664-III of 12.07.2001. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text> [in Ukrainian].
35. Livre, V. Crédit agricole. Code rural. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071366/LEGISCTA000006098252/#LEGISCTA000006098252.
36. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the UN General Assembly on September 25, 2015. Retrieved from https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=R [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18 серпня 2021 р.